

Promene u uslovima stanovanja na selu

Razdoblje 1900-1960. g.

Dr Petar Marković

Na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima, kojih u našoj zemlji ima oko 2,620.000, živi danas oko 12,507.000 stanovnika¹, ili oko 68% ukupnog broja stanovnika Jugoslavije. Ako tome dodamo one stanovnike koji ne stanuju na gazdinstvima a žive na selu, onda ukupan broj stanovnika na selu čini oko 73% ukupnog broja stanovnika u zemlji. Prema tome, u urbanim naseljima živi samo oko 27% ukupnog broja stanovnika. Iz ovih podataka možemo zaključivati o stepenu urbanizacije u Jugoslaviji, a ujedno i o značaju stambene i privredne izgradnje na selu.

Zgrade na selu predstavljaju značajan deo nacionalnog bogatstva. U njihovo stvaranje uložena su ogromna materijalna sredstva i rad miliona ljudi. Na bazi podataka o veličini fonda zgrada i materijala od koga su zgrade izgrađene, može se ceniti da ukupna vrednost zgrada na individualnim gazdinstvima iznosi oko 8.268 milijardi dinara. Stambene zgrade čine oko 40% površine svih zgrada, ostalo su privredne zgrade. S obzirom na to da su zgrade za stanovanje od kvalitetnijeg materijala može se ceniti da vrednost zgrada za stanovanje čini polovinu vrednosti svih zgrada.²

U prošlosti izgradnja na selu odvijala se neorganizovano i bez plana, slično kao i naseljavanje i formiranje seoskih aglomeracija. Mogućnosti individualnih poljoprivrednih proizvođača bile su ograničene, tj. seljak je mogao tek toliko da sebi stvori krov nad glavom i sklonište za letinu i stoku, veoma često daleko od puteva. Izgradnja na selu je, prema tome, bila određena najnužnijim potrebama seljaka za smeštaj članova domaćinstva, stoke, proizvoda i sredstava za rad. Niska materijalna baza sela u prošlosti, kao i stalna borba za egzistenciju, nisu pružale našem seljaku ni minimalne moguć-

¹ Od toga na poljoprivredno stanovništvo otpada 9,350.000

² Na bazi podataka o godinama izgradnje zgrada na selu može se ceniti da prosečan vek zgrada na selu iznosi oko 70 godina. Polazeći od takvih podataka, može se pretpostaviti da je sadašnja vrednost zgrada na selu oko 3.790 milijardi dinara, odnosno da je istrošenost zgrada 42%. Ukupna godišnja amortizacija svih zgrada na selu iznosi oko 52 milijarde dinara, a po jednom domaćinstvu oko 18.500 dinara. Sadašnja vrednost stambenih zgrada iznosi oko 1.900 milijardi dinara (godišnja amortizacija oko 24 milijarde), a sadašnja vrednost privrednih zgrada iznosi oko 1.890 milijardi, što po hektaru obradive površine iznosi oko 130.000 dinara.

nosti da u izgradnju, naročito stambenu, unese više elemenata komfora, nego što je najpotrebnije za reprodukciju radne snage. To važi za najveći deo teritorije Jugoslavije, a naročito za ekonomski zaostala područja. Zbog toga izgradnju na selu nisu ni mogla da prate razna potrebna komunalna rešenja, niti sve ostalo što prati izgradnju u gradu.

Privredni razvoj uticao je i na izgradnju na selu. Povećanje materijalne osnove sela i dohotka individualnih poljoprivrednih proizvođača menjaju ne samo način života nego i uslove života u pogledu smeštaja stanovnika (stambena zgrada, stan). Naročito krupne promene u izgradnji na selu nastale su posle 1945. godine. Dohodak individualnih poljoprivrednih domaćinstava naglo se povećavao, na bazi povećavanja proizvodnje ili preko stalne i povremene zaposlenosti van gazdinstava u nepoljoprivrednim delatnostima. U raspodeli uvećanog dohotka sve značajnije mesto zauzimaju izdaci za podizanje zgrada, stambenih i privrednih. Nastaju kvantitativne promene u ukupnom fondu zgrada. Pored toga značajne su i kvalitativne promene, koje se ogledaju pre svega u tome što se na selu zgrade podižu po uzoru na gradske standarde, kako prema materijalu tako i prema veličini i razmeštaju prostora. Zgrade sve manje služe samo kao sklonište od vremenskih nepogoda, a sve više pružaju komfor za odmor, razonodu i zabavu. Uvodi se električno osvetljenje, a time i razni električni uređaji potrebni domaćinstvu. Prirodno bogatstvo područja ima sve manji uticaj na izbor vrste materijala za izgradnju, jer se građevinski materijal nalazi na tržištu i kupuje kao roba. Tržište građevinskog materijala širi se i na selo. Novčani izdaci za podizanje zgrada postaju stalna komponenta raspodele dohotka, odnosno novčanih izdavanja individualnih poljoprivrednih proizvođača.

Seoske aglomeracije gube postepeno lik klasičnog sela. Dojučerašnje starinske stambene zgrade, sagrađene od trošnog materijala, često sa zemljanim podom i bez malterisanih zidova, malim prozorima, otvorenim ognjištem, postepeno zamenjuju nove stambene zgrade koje po obliku, materijalu i konstrukciji ne zaostaju za zgradama koje se izgrađuju u gradu. Može se slobodno reći da je već prošlo vreme raznim krovinjarama, čatmarama i drugim izbama, koje su nestale zajedno sa starim selom, selom malenih kućica s minijaturnim prozorčićima, selom koje je osvetljavala lampa ili žiža. Nekada razbacama seoska naselja udaljena od saobraćajnih magistrala postepeno menjaju svoju fizionomiju, prikupljaju se i grupišu oko puteva, željeznice i industrije. Ali to uređivanje i novo nastajanje seoskih naselja teče još uvek nedovoljno organizovano i u sebi nosi dosta elemenata stihijne inicijative samih individualnih proizvođača.

U našem daljem izlaganju osvrnućemo se najprije na korišćenje odnosno namenu zgrada na selu, zatim na materijal od koga su sagrađene i dinamiku izgradnje na selu, a na kraju na neke ostale aspekte izgradnje na selu.

ZGRADE NA SELU PREMA KORIŠĆENJU

Opšta karakteristika zgrada na selu je mešoviti tip zgrade s obzirom na namenu. Obično zgrada na selu služi za različite svrhe: za stanovanje, smeštaj proizvoda i sredstava za rad; za stanovanje i smeštaj stoke; ili za stanovanje, smeštaj stoke, smeštaj proizvoda i sredstava za rad, dakle za sve svrhe. Samo

manji broj zgrada služi isključivo jednoj nameni i takve zgrade su retke na selu. U pojedinim rejonima, naročito severno od Save i Dunava, u dvorištu gazdinstva najčešće je jedna velika zgrada koja služi i potrebama domaćinstva i potrebama gazdinstva, tj. pod jednim krovom se nalaze prostorije za stanovanje, za smeštaj krupne stoke i sredstava za rad. U drugim rejonima u dvorištu se nalazi veći broj manjih zgrada sa specijalnom namenom za stanovanje, za stoku, za ostavu i sl. Ovakav razmeštaj unutar seoskog dvorišta je karakterističan za razbacani tip seoskih naselja, koji dominira u svim brežuljkastim i planinskim rejonima, gde u izgradnji uglavnom prevladava drvo.

Ukupna površina svih zgrada na individualnim gazdinstvima može se prema nameni kojoj pojedine prostorije služe, podeliti na sledeći način: 35% ukupne površine služi za stanovanje, 46% se isključivo koristi za smeštaj stoke, a oko 19% se koristi za smeštaj proizvoda i sredstava za rad. Po rejonima su ovi odnosi različiti, ovisno o strukturi i načinu proizvodnje. Npr. u stočarskim rejonima prevladava učešće zgrada za smeštaj stoke. U rejonima intenzivnog stočarenja veći je broj zgrada za smeštaj stoke, a u rejonima ekstenzivnog stočarenja relativno je manje zgrada za stoku.

Na strukturu zgrada prema korišćenju utiče i tip naselja. U rejonima gde su sela zbijena (ušorena), što je karakteristično za ravničarske rejone, manji je broj zgrada u proseku po domaćinstvu, a prevladava mešoviti tip zgrade. U razbacanim naseljima redovno je više zgrada po jednom gazdinstvu (specijalizovane zgrade) koje služe za različite namene. Mešoviti tip zgrade, naročito zgrade koje služe istovremeno za stanovanje ljudi i za smeštaj stoke, rezultat je nasleđene zaostalosti sela, a u prošlosti je bio najmasovnije zastupljen.

U novije vreme se sve više podižu posebne zgrade za stanovanje i posebne zgrade za smeštaj stoke, odnosno za smeštaj proizvoda. Takav način izgradnje je vezan za viši dohodak sela, odnosno viši standard i izmenjen način života seoskog stanovništva. Na diferenciranje privrednih zgrada ima sve više uticaja i specijalizacija proizvodnje. Poslednjih godina sve je češća pojava da se individualna poljoprivredna gazdinstva specijalizuju u proizvodnji. Mnoga gazdinstva se orijentišu na stočarsku proizvodnju, posebno na tov goveda ili svinja i sl. Uporedo sa specijalizacijom u proizvodnji grade se zgrade za pojedine vrste stoke ili bar adaptiraju i prilagođuju postojeće zgrade. Takav proces, koji je sada još uvek u začetku, u budućnosti će se sve više razvijati. Sve to, uz intenzivnu izgradnju stambenih zgrada, uticaće u narednom periodu na formiranje fizionomije seoskih naselja u pojedinim rejonima.

ZGRADE PREMA MATERIJALU

Na selu se, kao uostalom i u gradu, izgrađuju zgrade od različitog materijala: kamena, cigle, drveta i čerpića. U uslovima prirodne i zatvorene seoske privrede materijal od kojega se izgrađuju zgrade određen je prirodnim bogatstvom rejona, odnosno bogatstvom u materijalu od koga se izgrađuju zgrade. U rejonima gde ima dosta šuma, pa prema tome i drveta koje se može koristiti u izgradnji, prevladava u izgradnji drvo; tamo gde nema šume kao materijal za izgradnju zgrada na selu koristi se kamen, cigla i čerpić.

Razvojem robne proizvodnje u poljoprivredi i robnonovčanih odnosa na selu, razvija se i tržište građevinskog materijala, pa materijal za izgradnju na selu postaje sve više vezan za tržište. Postepeno se drvo potiskuje iz upotrebe kao osnovni građevinski materijal izgradnje na selu, naročito u izgradnji stambenih zgrada, a njega zamenjuje cigla i kamen. Opšta tendencija izgradnje na selu je zamena zgrada od drveta (naročito onih koje su izgrađene od drveta i zemlje) zgradama od kvalitetnijeg materijala, tj. cigle i kamena.

U proseku za celu zemlju sada je fond zgrada na selu konstituisan, u odnosu na materijal od kojeg su zgrade izgrađene, na sledeći način: oko 55% svih zgrada je izgrađeno od cigle ili kamena, 24% je od drveta i 21% od čerpića.

Primorje, odnosno Dalmacija, Istra, Slovenačko primorje, Crnogorsko primorje i Hercegovina pripadaju rejonu zgrada od tvrdog materijala, ali s većom zastupljenošću kamena. U ostalom delu Slovenije više su zastupljene zgrade od cigle. Karakteristično je za Sloveniju da je oko 50% celokupnog sadašnjeg fonda zgrada, stambenih i privrednih, formirano, odnosno izgrađeno pre 1900. godine. Prema tome i tip naselja i njegov izgled već je uglavnom oformljen pre više od šest decenija i do danas nije pretrpeo veće promene. Seoska naselja u ovom rejonu već su u izvesnom smislu urbanizirana, sa razvijenim komunalnim delatnostima u manjem ili većem obimu.

Rejon zgrada od drveta zahvata gotovo sva brežuljkasta i brdovita područja (sem onih koja su obeležena kao rejoni kamenih zgrada). Uglavnom, u ovom rejonu su dosta zastupljene šumske površine ili ih je nekada u bliskoj prošlosti bilo. Najizrazitiji rejon zgrada od drveta je područje Bosne, gde preovladavaju stambene zgrade na temeljima od kamena ali sa zidovima od drveta i blata (naboj), pokrивene crepom ovalnog oblika (ćeramida) ili drvenim crepom (šindra). Rejonu zgrada od drveta pripada i centralni, južni i zapadni deo užeg područja Srbije i zapadni deo Makedonije, gdje stambene zgrade isto kao i u Bosni imaju kamene temelje, a zidove od drveta i blata (naboja), dok su privredne zgrade uglavnom od drveta. U severnom delu Hrvatske, naročito u području oko Bilogore i Papuka, također su jače zastupljene zgrade od drveta.

U rejonu zgrada od drveta samo je nekoliko procenata ukupnog fonda zgrada podignuto pre 1900. godine. Međutim, većina naselja nastala je u prošlom stoleću. Na njihovo formiranje uglavnom nisu uticali ekonomski momenti već težnja da se kuća, zbog neprijateljskih pustošenja, izgradi što dalje od puteva i svakodnevnog saobraćaja, duboko u šumi i planini. Radi toga su još danas naselja ovog rejona razbacana, svaka kuća ili grupa kuća su usamljene, sa slabim kontaktima stanovnika.

Uporedo sa izgradnjom novih zgrada, odnosno zamenom starih zgrada vrši se u izvesnom smislu i prostorno preuređenje seoskih aglomeracija u ovom rejonu, tj. pomeranje ka putevima, željezničkim magistralama i sl., odnosno silaženje s planina u doline, bliže saobraćaju i gradovima. Često se može videti da se nove zgrade grupišu oko puteva ili u prigradskim selima bliže gradu, a da u starom naselju oštaju stare zgrade. Ovakva stara i nova sela dosta su brojna i mogu se videti u celom rejonu. Obično novo selo izgrađuju oni koji su stalno zaposleni van svog gazdinstva i koji su radi odlaska na posao stalno upućeni na korišćenje puteva i željeznice. Radi toga je ovaj

rejon u poslednjoj deceniji rejon najintenzivnije izgradnje sa preuređenjem seoskih naselja.

Severno od Dunava i Save, tj. u Vojvodini i delu Slavonije, nalazi se rejon u kojem dominiraju zgrade izgrađene od čerpića. Seoska naselja u ovom rejonu su također već oformljena, uglavnom grupisana (ušorena) pored većih saobraćajnih magistrala, imaju gradski izgled i razvijene uslužne delatnosti. Zgrade koje se u ovom rejonu podižu poslednjih godina su pretežno od cigle, mada se još uvek u izgradnji koristi i čerpić.

DINAMIKA IZGRADNJE NA SELU

Poslednjih se godina površina prostorija za stanovanje na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima povećala za oko 11%. 1951. godine je ukupna površina prostorija za stanovanje u zgradama na individualnim gazdinstvima iznosila 95,473.000 m², a u 1960. godini 106,324.000 m². Povećanje stambene površine bilo je različito po područjima što se može videti iz sledećih podataka:

Područje	Površine za stanovanje po stanovniku m ²		
	1951.	1960.	Indeks 1960/1951 = 100
Jugoslavija	7,5	8,5	113
Bosna i Hercegovina	5,1	5,5	108
Crna Gora	6,1	7,3	120
Hrvatska	8,4	9,5	113
Makedonija	6,6	7,3	110
Slovenija	9,0	10,8	120
Srbija	8,1	9,4	116
uže područje	7,7	9,1	118
AP Vojvodina	10,4	12,1	117
AP Kosovo i Metohija	6,2	6,4	104

Najviše se povećala stambena površina u onim područjima gde je stambeni fond 1951. godine bio najmanji u odnosu na stanovnike. U onim područjima gde je 1951. godine u proseku na stanovnika dolazilo oko 6 m² površine za stanovanje, stambena se površina povećala do 1960. godine od 14 do 21 procenat, dok je u područjima gde je stambeni fond već ranije bio veći ukupno povećavanje stambene površine u poslednjoj deceniji manje. Mada su ovo samo nepotpuni podaci za izvlačenje nekih širih zaključaka, može se na osnovu podataka o različitoj dinamici izgradnje po područjima zapaziti da su se ekonomski zaostaliya područja intenzivno razvijala u pogledu stambene izgradnje, što ujedno označava da se i ekonomski položaj ovih područja znatno popravio.

U pogledu veličine stambene površine po stanovniku, može se razlikovati nekoliko rejona. Rejon sa najvišim standardom stambene površine po stanovniku (preko 10 m²) čine Vojvodina i Slavonija, te veći deo teritorije severne Hrvatske, Slovenije, Istre i deo Dalmacije. Rejon koji ima 7—10 m²

stambene površine po stanovniku sačinjavaju severni deo Slovenije, ostali deo Hrvatske i najveći deo teritorije užeg područja Srbije. Treći rejon čini Bosna i Hercegovina, AP Kosovo i Metohija i najveći deo Makedonije, gde je stambena površina po stanovniku manja od 7 m². Obeleženi rejonu su dosta veliki, nisu homogeni i svakako je da postoje nejednaki standardi površine po stanovniku. No i pored toga oni imaju određene ekonomske, demografske i sociološke karakteristike.

U toku 1960. (posle maja kada je vršen popis) 1961. i 1962. godine površina stanova na individualnim gazdinstvima se povećavala za oko 3,850.000 m². Može se ceniti da je početkom 1963. godine ukupna površina prostorija za stanovanje na individualnim gazdinstvima iznosila oko 110 miliona m², tj. oko 8,9 m² na jednog stanovnika.³

Najveća površina po stanovniku je u Vojvodini (12,1 m²). U odnosu na 1951. godinu površina po stanovniku se povećala za 17%, dok se ukupna površina zgrada za stanovanje, kao što se vidi iz prethodne tabele, povećala samo za 1%. Slično je i u Sloveniji: površina stanova po stanovniku povećala se za 20%, a ukupna površina stambenih zgrada za 8%. Ovi podaci pokazuju da je u ovom području smanjen broj stanovnika koji živi na gazdinstvima više nego što je to u drugim područjima, tj. da je migracija stanovnika s individualnih gazdinstava i sela u gradove bila intenzivna. U drugom i trećem rejonu indeks povećavanja ukupne stambene površine za poslednjih deset godina je veći od indeksa povećavanja stambene površine po stanovniku, što ukazuje na intenzivnu izgradnju i na usporenije migracije stanovništva sa sela u grad u ovim rejonima. Istovremeno podaci o stambenoj površini po stanovniku i intenzitetu izgradnje ukazuju i na određene standarde stambene površine po stanovniku koje određuje stepen ekonomske razvijenosti i potrebe stanovnika za određenim veličinama stambene površine. Svakako da se s porastom materijalne baze i ekonomske razvijenosti i potrebe za veličinom stana menjaju i povećavaju. To važi isto tako za selo, kao što važi i za grad. Kada se postigne određeni standard stana u pogledu veličine i opreme, na osnovu jednog višeg nivoa ekonomske razvijenosti, onda nastaju promene u unutrašnjem uređenju stambene zgrade i stana, kako bi odgovorio svim potrebama koje zahteva viši standard. Sudeći po podacima o dinamici izgradnje na selu po rejonima, moglo bi se pretpostaviti da je taj »maksimalni« standard stana koji bi odgovarao višem nivou ekonomske razvijenosti na našem selu oko 12 m² po stanovniku.

U rejonima gde se i prije na selu gradilo uglavnom od cigle i kamena (Slovenija, jadranska obala) sada je izgradnja sporija, a veće su investicije u standard domaćinstva i uređenje stana. Međutim, u onim rejonima gde su zgrade u prošlosti podizane od drveta i blata (čatmare), sada se intenzivno grade zgrade od cigle i kamena. Zbog toga je u užem području Srbije izgradnja na selu sada vrlo intenzivna. Samo u periodu 1951—1960. godine podignuto je oko 40,4% ukupnog fonda zgrada od cigle i kamena. Istovremeno je u Sloveniji, gde su zgrade uglavnom od cigle i kamena, izgrađeno samo 9,9% ukupnog fonda zgrada. Detaljnije podatke o dinamici izgradnje na selu po periodima podizanja zgrada prikazujemo u narednoj tabeli.

³ Procena na bazi podataka statističkog godišnjaka Jugoslavije, gde je prikazana izgradnja stambenih zgrada u privatnom sektoru i **Statističkog biltena SZS** broj 278.

Zgrade od cigle i kamena prema periodima podizanja
(ukupna površina svih zgrada = 100)

Područje	Pre 1900.	1900— 1918.	1919— 1930.	1931— 1940.	1941— 1950.	1951— 1960.
Jugoslavija	26,9	7,7	12,4	13,5	14,9	24,6
Bosna i Hercegovina	13,1	5,6	14,5	17,3	15,5	34,0
Crna Gora	34,2	7,9	10,2	11,8	13,1	22,8
Hrvatska	29,2	9,0	13,1	12,7	13,6	22,4
Makedonija	13,7	7,6	14,0	15,2	19,2	30,3
Slovenija	54,5	8,3	9,9	7,2	10,2	9,9
Srbija						
uže područje	4,3	3,3	11,0	11,9	21,1	40,4
AP Vojvodina	15,5	12,9	17,4	15,0	14,9	24,3
AP Kosovo i Metohija	18,1	6,1	11,9	15,5	19,5	28,9

Ukupna površina stambenih zgrada na individualnim gazdinstvima iznosi danas oko 110 miliona m² ili 8,9 m² po stanovniku na gazdinstvu, U vreme popisa stambenih površina 1951. god. ukupna površina za stanovanje iznosila je 95,473.000 m², a 1960. g. 106,324.000 m². Znači da se stambena površina u tom razdoblju povećala za 11%.⁴

OSTALI ASPEKTI IZGRADNJE NA SELU

Uporedo sa stambenom izgradnjom razvija se i elektrifikacija seoskih domaćinstava. 1940. g. bilo je elektrificirano samo 164.000 ili 6% ukupnog broja domaćinstava, 1951. g. 477 hiljada ili 19%, 1960. g. 1,028.000 ili 39%, a 1963. g. oko 1,400.000 domaćinstava, tj. 54% ukupnog broja svih domaćinstava.

Gledano po rejonima različit je broj elektrificiranih domaćinstava. U Sloveniji, već 1960. g. bilo je elektrificirano oko 80% domaćinstava, Vojvodini 59%, dok je u Bosni i Hercegovini i AP Kosovo i Metohiji bilo elektrificirano oko 14% ukupnog broja domaćinstava.⁵

Električno osvetljenje na selu znači uistinu i početak likvidiranja zaostalosti i mraka u selu. Seljak je video i uverio se da je jedino industrija ona snaga koja ga može izvući iz zaostalosti i učiniti mu život dostojnim njegovom trudu i zalaganju. Prodiranje električnog osvetljenja u seoska domaćinstva označava likvidiranje tragova i ostataka onakvog načina života na selu koji je bio karakterističan za vekovnu zaostalost sela. Elektrifikacija, prema tome, ima daleko šire značenje nego što je samo investiranje u standard domaćinstva.

Uporedo sa novom izgradnjom na selu nastaje i nov odnos prema unutrašnjem uređaju zgrade. Jačim razvojem novčane privrede na selu, razvojem

⁴ Prosečne godišnje investicije u novu stambenu izgradnju, 1956-1960. g. iznose oko 32.000 dinara na jedno poljoprivredno domaćinstvo. Ceni se da ukupna godišnja amortizacija stambenih zgrada iznosi oko 9.300 dinara po domaćinstvu. Ona se uglavnom koristi za razne adaptacije, dogradnju i održavanje, pa se može ceniti da ukupne bruto investicije u stambenu izgradnju po domaćinstvu iznose oko 41.000 dinara.

Godišnje neto investicije (nova izgradnja) u privredne zgrade iznose oko 17.000 dinara po domaćinstvu, a bruto investicije oko 26.000 dinara.

⁵ Od 1945. g. individualna poljoprivredna domaćinstva su investirala u elektrifikaciju svojih domaćinstava oko 60 milijardi dinara. Prosječno je godišnje investirano oko 3,3 milijarde. 1946. g. investirano je oko 1 milijardu, a 1960. oko 10 milijardi. Kao što se vidi, intenzitet elektrifikacije prati intenzitet ukupne izgradnje na selu.

tržišne proizvodnje, a naročito zapošljavanjem van gazdinstva u društvenoj privredi, razvija se na selu sve više i tržište raznih potrebitina za domaćinstvo — nabavka raznih uređaja, među kojima sve značajnije mesto zauzimaju električni uređaji, nabavka nameštaja, raznog pokućstva i dr. Ne postoje statistički podaci o tome kolika su bila novčana izdavanja za stan pre 1955. godine. Sudeći po obimu tržišne proizvodnje individualnih gazdinstava, a i uopšte po količini robe široke potrošnje za potrebe domaćinstva, može se pretpostaviti da su novčani izdaci za potrebe domaćinstva pre 1955. godine bili vrlo mali. 1955/56. godine, u proseku za Jugoslaviju po seoskom domaćinstvu, ovakvi izdaci iznosili su 12.200 dinara, a u 1962/63. godini oni su se popeli na 29.700 dinara. Novčana izdavanja za stan za poslednjih sedam godina, kao što se vidi, povećala su se za oko dva i po puta i imaju stalnu tendenciju povećanja.

Novčana izdavanja za stan*
(prosek po domaćinstvu)

Godina	U 000 dinara	Indeks
1955/56.	12,2	100
1956/57.	12,3	101
1957/58.	15,0	123
1958/59.	17,0	140
1959/60.	19,2	158
1960/61.	23,5	192
1961/62.	26,9	220
1962/63.	29,7	245

* Odnosi se na pokućstvo, namještaj, ogrev, osvetljenje i sl. Ovde nisu uračunata ulaganja oko uvođenja električnog osvetljenja i drugih investicija. Podaci Statističkog godišnjaka Jugoslavije, a za 1962/63. godinu, Saopštenja SZS 17-1964. godine.

U zavisnosti od ekonomske razvijenosti rejona i novčana ulaganja za opremanje stana su različita. Najveća su uglavnom u delu rejona zgrada od cigle i kamena, tj. u Sloveniji, Dalmaciji, kao i u Vojvodini i Slavoniji. U Sloveniji novčana ulaganja za stan iznose u proseku (1962/63) 45.500 dinara, u Hrvatskoj 38.400 dinara, Vojvodini 32.900 dinara, u Crnoj Gori ona iznose 18.800, a na Kosovu i Metohiji 22.100 dinara.

Novčani izdaci za stan na selu povećavaju se brže nego što se takvi izdaci povećavaju u gradu. Ako se novčana izdavanja za stan u poljoprivrednom domaćinstvu 1955/56. godine označe sa 100, indeks u 1962/63. godini iznosi 245. U proseku za radničku i službeničku porodicu, indeks u ovom periodu za ova izdavanja iznosi 192. Međutim, po obimu izdaci za stan, ogrev i osvetljenje i pokućstvo u gradu su mnogo veći. U proseku oni u 1961. godini iznose 79.600 dinara sa sledećom strukturom: 25.800 dinara za stan, 21.600 dinara za ogrev i osvetljenje i 32.200 dinara za pokućstvo.⁶ U seoskom domaćinstvu, u istoj godini, raspodela je bila sledeća: 9.200 dinara za stan, ogrev i osvetljenje i 16.500 dinara za pokućstvo.

⁶ Ovi podaci nisu potpuno uporedivi sa odgovarajućim podacima za seosko domaćinstvo, pošto su u seoskom domaćinstvu novčani izdaci samo jedan deo ukupnih izdataka za domaćinstvo, odnosno stan. S obzirom na to seosko domaćinstvo po pravilu ne kupuje ogrev, a stanašina je neuporedivo niža.

Iz seoskih domaćinstava uporedo sa stambenom izgradnjom postepeno nestaju tragovi svih onih nasleđa iz prošlosti koji su činili način života na selu primitivnim. Jedan od tragova nasleđene prošlosti su otvorena ognjišta u stambenim zgradama. Još 1951. godine bilo je u seoskim domaćinstvima 1.464.000 otvorenih ognjišta. U jednom broju domaćinstava sa otvorenim ognjištem (oko 500.000 domaćinstava uglavnom u planinskim područjima) nije bilo štednjaka. Oko ognjišta se boravilo u toku dana, a prostorija u kojoj se nalazi otvoreno ognjište je služila i za spavanje. Obično su takve prostorije bile bez malterisanih zidova i nisu bile krečene. Higijenski su uslovi bili jako nepovoljni i smrtnost dece, naročito odojčadi, bila je najveća uglavnom u onim rejonima gde su najviše bila rasprostranjena otvorena ognjišta.⁷

Broj otvorenih ognjišta

u hiljadama

Područje	1951.	1960.	1951 = 100
Jugoslavija	1.464	682	47
Bosna i Hercegovina	239	82	34
Crna Gora	65	30	46
Hrvatska	243	130	53
Makedonija	160	124	78
Slovenija	113	11	10
Srbija	644	305	48
uže područje*	604	226	37
AP Vojvodina	40	2	5
AP Kosovo i Metohija	—	77	—

* U oceni podataka uzorka 1951. godine, iskazani podaci zajedno za uže područje Srbije i Kosovo i Metohiju.

Otvorena ognjišta⁸ su poslednjih godina naglo izbacivana iz upotrebe. Brzom stambenom izgradnjom, podizanjem novih stambenih zgrada i preuređivanjem postojećih nestajala su i otvorena ognjišta. Kao što se iz prethodne tabele može videti, broj otvorenih ognjišta je više nego upola smanjen. Posle 1960. godine i dalje se smanjivao broj otvorenih ognjišta, a i tamo gde ih još ima ona se sve manje redovno upotrebljavaju.

Smanjivanjem broja otvorenih ognjišta povećao se broj štednjaka. Od 1951. godine do 1960. godine broj štednjaka se povećao za oko pola miliona komada. Prema podacima popisa poljoprivrede 1960. godine još uvek oko 10% individualnih poljoprivrednih domaćinstava nema štednjak. Najviše takvih domaćinstava se nalazi u onim rejonima u kojima se još uvek zadržavaju otvorena ognjišta, odnosno gde se ona najsporije smanjuju: Makedo-

⁷ 1961. godine na Kosovu i Metohiji na 1000 živorođene dece 147 je umrlo, a u Makedoniji 137. U proseku za Jugoslaviju smrtnost je 84 na 1000 živorođenih. Pre deset godina tj. 1951. godine, prosek za Jugoslaviju je iznosio 113, za Makedoniju 144, a za Kosovo i Metohiju 164.

⁸ Pored jako nepovoljnih uslova života u prostorijama sa otvorenim ognjištem, njihova velika rasprostranjenost je nanosila ogromne ekonomske štete šumarstvu. Potrošnja drveta u domaćinstvima sa otvorenim ognjištima je neuporedivo veća nego u domaćinstvima koja imaju štednjak. Prema podacima ankete koja je sprovedena 1952. g. pokazalo se da je potrošnja drveta u domaćinstvima sa otvorenim ognjištem do tri puta veća nego u domaćinstvima koja su imala štednjak. Podaci o otvorenim ognjištima i potrošnji drveta, prema anketi koja je sprovedena 1952. godine objavljeni su u Statističkom godišnjaku Jugoslavije za 1954. godinu.

nija, Crna Gora, AP Kosovo i Metohija i planinska područja Srbije i Bosne. U Makedoniji još uvek oko 48% domaćinstava nema štednjak, a u Crnoj Gori oko 35%.

Broj štednjaka u seoskim domaćinstvima

u hiljadama

Područje	1951.	1960.	Na 100 domaćinstava	
			1951.	1960.
Jugoslavija	2.205	2.738	85	105
Bosna i Hercegovina	283	432	62	94
Crna Gora	29	42	44	65
Hrvatska	659	701	100	110
Makedonija	24	81	15	52
Slovenija	205	223	105	115
Srbija	1.005	1.190	96	109
uže područje*	641	650	82	89
AP Vojvodina	364	490	113	159
AP Kosovo i Metohija	—	50	—	—

* U oceni podataka uzorka 1951. godine iskazani podaci zajedno za uže područje Srbije i Kosova i Metohije.

U pojedinim područjima, kao što se iz tabele vidi, postoje domaćinstva i sa dva štednjaka. Takvih domaćinstava ima najviše u Vojvodini, severnoj Hrvatskoj i Sloveniji, gde obično postoji jedan ozidani (ugrađeni) štednjak za upotrebu u toku zime i štednjak koji se koristi u toku leta (obično u letnjim kuhinjama).

Broj peći se takođe povećao od 1951. do 1960. godine za oko 40%. Evo o tome podataka.

Broj peći u seoskim domaćinstvima

u hiljadama

Područje	1951.	1960.	Na 100 domaćinstava	
			1951.	1960.
Jugoslavija	1.973	2.733	75	105
Bosna i Hercegovina	248	430	54	94
Crna Gora	19	27	29	42
Hrvatska	359	560	55	85
Makedonija	135	172	86	109
Slovenija	281	262	144	137
Srbija	931	1.282	85	118
uže područje	646	790	82	102
AP Vojvodina	285	360	93	117
AP Kosovo i Metohija	—	132	—	—

Povećanje je nastalo u svim rejonima, a to može poslužiti kao indikator povećanja standarda domaćinstva. To označava da se pored kuhinje u toku zime koriste za odmor i dnevni boravak i druge prostorije. U suštini to predstavlja veliki napredak: od otvorenog ognjišta i najprimitivnijeg oblika života

seoskog domaćinstva gde se čitav život domaćinstva odvijao u zadimljenoj prostoriji sa zemljanim podom, do savremenog stana na selu. Naravno, takva opšta tendencija različito se odražava u pojedinim rejonima, što zavisi, kao što je već istaknuto, od ekonomske razvijenosti. Radi toga u Jugoslaviji ima rejona gde se uslovi života na selu manje razlikuju od uslova života u gradu i rejona gde još uvek vladaju stari odnosi zaostalog patrijarhalnog seoskog domaćinstva.

Pored navedenog, izgradnja na selu ima i neke druge povoljne aspekte. Oni se ukratko mogu označiti na sledeći način: aktiviranje sredstava individualnih poljoprivrednika za opštedruštvene potrebe, usporavanje migracije stanovništva i radne snage na relaciji selo-grad, ili zadržavanje individualnog gazdinstva.⁹ Ono što je posebno značajno je činjenica da lica zaposlena van gazdinstva u društvenoj poljoprivredi i javnim službama i dalje žive na selu u svom domaćinstvu, na svom individualnom gazdinstvu. U suštini to označava da je društvo u proteklom periodu bilo oslobođeno onolikog kontingenta neprivrednih investicija koliko bi iznosio potreban obim neprivrednih pratećih investicija za smeštaj u grad svih onih stalno zaposlenih lica koja sada žive na individualnim gazdinstvima. Prema jednom grubom obračunu, za preseljenje svih lica stalno zaposlenih van gazdinstva i od njih izdržavanih lica u gradove ili oko gradilišta, bilo bi potrebno samo za stambenu izgradnju investirati oko 2.400 milijardi dinara¹⁰, odnosno toliko bi se moralo investirati radi preseljenja ovih lica u gradove. Ako bi se ovoj sumi dodale i neophodne prateće investicije stambene izgradnje: razni komunalni objekti i uređaji, potrebne tercijarne delatnosti i sl., koje iznose najmanje 30% od fonda investicija za stambenu izgradnju, može se ceniti da bi ukupna potrebna sredstva za stambenu i komunalnu izgradnju iznosila oko 3.000 milijardi dinara. Koliko su to ogromna sredstva može se videti iz podataka da je za šest godina, tj. u periodu 1957—1962 godine, u stambeno-komunalnu izgradnju ukupno investirano 817,6 milijardi dinara, a celokupne investicije u industriju i rudarstvo iznosile su 1.747 milijardi dinara. Prema tome, ostajanje na selu i stambena izgradnja na selu, koju izvode individualna poljoprivredna domaćinstva, značili su ogromne uštede za nacionalnu ekonomiku i oslobađanje velikih sredstava za proizvodne svrhe.

Veoma značajan momenat je i to da intenzivnija stambena izgradnja na selu ukazuje i na neka rešenja u vezi sa procesima podružtvljavanja u poljoprivredi. Redovna prateća pojava stalne zaposlenosti van gazdinstva su promene u karakteru proizvodnje ili promene u strukturi proizvodnje. Obično ona domaćinstva koja imaju veće prihode od rada van gazdinstva prestaju biti tržni proizvođači, ukoliko su to bila. Često ova gazdinstva menjaju strukturu svoje proizvodnje. Naime, obično se orijentišu na stočarsku proizvodnju, tj. na one proizvodnje koje zahtevaju manje živog rada. Postepeno se takva gazdinstva pretvaraju u okućnicu u prostornom i proizvodnom smislu, što je praćeno u većini slučajeva većom ponudom zemljišta na prodaju

⁹ Procenjuje se da je krajem 1963. godine na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima živelo oko 1.700.000 stalno zaposlenih van gazdinstva. Ako se uzmu u obzir i od njih izdržavana lica, onda se može ceniti da na individualnim gazdinstvima živi oko četiri miliona lica kojima poljoprivreda nije osnovni izvor prihoda i koji bi pod određenim uslovima mogli napustiti individualno gazdinstvo i selo i preći u grad.

¹⁰ Pod pretpostavkom da 1 m² stambene površine, uključujući sve troškove, stoji oko 60.000 dinara i da prosečna stambena površina na jedno lice iznosi oko 8 m². Prema statistici građevinarstva (**Statistički bilten SZS br. 278**) 1 m² stambene površine (ne računajući kupovinu zemljišta) košta oko 55.000 dinara.

ili zakup. Po ovome su karakteristična sva prigradska seoska naselja, a od širih regiona Slovenija (odnosno njen najveći dio), Slavonija, Vojvodina i Dalmacija.¹¹

Izgradnji na selu, kao što se vidi, prethodi i s njom teče uporedo širi zamah prodiranja robnonovčanih odnosa na selo, prethodi intenzivnije širenje tržišta industrijskih proizvoda i ona doprinosi smanjivanju razlika u uslovima života na selu i u gradu koje postoje i koje su najviše izražene u ekonomski zaostalim rejonima.

SUMMARY

CHANGES IN RURAL HOUSING CONDITIONS IN YUGOSLAVIA (Period 1900—1960)

The author takes several basic data as starting points for his further considerations: today on about 2,620,000 peasants' farms in Yugoslavia live approximately 12,507,000 inhabitants. If we add to this, inhabitants in rural areas who are not engaged in agriculture, then we can state that about 73% of the total Yugoslav population live in rural areas. The total value of peasants' farm-buildings are estimated on 8,268 milliards dinars.

In the second part of the article the author informs us very extensively about the main characteristics of housing construction in rural areas. From this part of the article we cite some important fragments:

— In the past the housing construction in rural areas took place more or less spontaneously and in an unorganized way. The rapid postwar economic development of the whole country caused a faster construction of a more qualitative buildings in villages. Houses have been built in the city's fashion, more care is devoted to the interior and primitive forms of living in houses gradually diminish.

— The general characteristic of rural houses is their multifunctional use. Nevertheless this s. c. mixed type of peasants' houses is not evenly spread over the country. It is dominant in regions north from rivers Sava and Dunav while in other regions every homestead usually consists of separate building each designed for its own purpose. Today about 35% of the total farm-buildings area is used for people's living, 46% for cattle breeding and 19% for storing crops, tools, other implements etc.

— Houses in rural areas were built out of several kinds of material but stone and brick are dominating. In mountainous parts of the country up to the recent peasants used to construct their homes and other necessary buildings from wooden material mostly. Today wood is being used very rarely. Along with the process of faster and more modern construction in villages, relocation of rural settlements is taking place. Villages settle near rivers banks, valleys and communication inter-sections.

— Significant aspect of changes in the standard of housing in villages reveals itself in a rapid electrification of rural households. As an illustration of this, the author quotes the figure that till 1940. only 6% of rural households in Yugoslavia were electrified but in 1963 that percentage rose to 54. Slovenia has the largest number of electrified rural households (80%) while Kosovo and Metohija the smallest (14%). Electrification has caused higher rates of investments of households in equipping their homes with furniture, electric appliances, and the like. And really in the last 8 years expenses per flat of a single household increased for more than twice

¹¹ Neki podaci o novčanim izdavanjima za domaćinstvo i o prometu zemlje potkrepljuju napred iznete konstatacije. Novčani izdaci za stan i osvetljenje iznose u Sloveniji u 1961. godini 42.100 dinara u proseku po domaćinstvu, u Hrvatskoj 31.300 dinara, u Vojvodini 24.900 dinara. Međutim ukupni novčani izdaci za domaćinstvo (dakle, pored izdataka za osvetljenje, ogrev i stan, još i izdaci za odeću i obuću, duvan i piće, pokućstvo i ishranu), iznose u proseku po članu 56.000 u seoskim domaćinstvima Slovenije, u Vojvodini 47.000, a u rejonima južno od Save i Dunava od 21.000 (Kosovo i Metohija, najveći deo Bosne i Hercegovine, južni krajevi užeg područja Srbije, Crna Gora, Lika) do 28.000 dinara.

calculated by the current prices. It is interesting that such expenses grow faster in villages than in towns. For instance open fire-places in peasants' houses are getting removed speedily (the number of 1.460,000 open fire-places in 1951, was cut down on 682,000 in 1963.). At the same time about half a million of peasants households bought kitchen-ranges.

— These changes in rural housing construction, concludes the author, have many positive consequences such as greater activation of agriculturists in achieving common social goals of general progress, gradual lessening of migrations from villages to towns and consequently of actual needs for noneconomic investments. In connection with the latter the author states that taking into account only those inhabitants living in villages but employed in towns the society would need for their removal and settlement in towns to spend more than 3,000 milliards dinars. Furthermore the urbanization and the betterment of housing conditions in villages contribute significantly to the process of gradual overcoming of the existing gap between village and town too.

РЕЗЮМЕ

ИЗМЕНЕНИЯ ЖИЛИЩНЫХ УСЛОВИЙ В ДЕРЕВНЕ В ПЕРИОД С 1900 ПО 1960 ГОД

Автор нам в начале даёт несколько основных данных: в настоящие дни в Югославии приблизительно 2,620.000 единоличных хозяйств, в которых живут человек 12,507.000. Если к этому числу прибавить ещё и тех, кто в деревне живёт, но не занимается земледелием, выходит, что в деревне живёт приблизительно 73% всего населения. Совокупная стоимость построек в распоряжении единоличных хозяйств составляет 8,268 миллиардов динар.

О характерных чертах жилищного строительства автор говорит обширно во второй части своей работы.

Жилищное строительство в деревнях в прошлом было неорганизовано, стихийно, но после войны, так как народное хозяйство начало быстро развиваться, начали строить лучше и быстрее. При стройке домов в деревнях стали брать пример с городских строительных стандартов, стали больше заботиться о внутреннем виде домов и покидать примитивный образ жизни в доме.

Общая характеристика построек в деревне - это их смешанное предназначение. Однако такой тип постройки преобладает к северу от реки Савы и от реки Дуная, в то время как в некоторых других районах на каждом единоличном хозяйстве есть несколько построек с различным предназначением. В настоящие дни приблизительно 35% поверхности построек в деревне служит для жилья, 46% для помещения скота, а 19% служит для продуктов и для средств производства.

Материал, которым пользуются при стройке, - разный, но главным образом употребляется камень и кирпич. Ещё недавно в наших гористых местностях постройки в деревнях были почти только деревянные, но можно сказать, что древесина всё реже употребляется в качестве строительного материала. Наряду с явлением, что в деревнях строятся дома быстрее и современнее, можно установить, что деревни всё больше формируются только у течений рек, вдоль путей сообщения и в долинах.

Повышению уровня жизни деревенского населения особенно благоприятствовало резкое увеличение числа электрифицированных сельских домашних хозяйств. Эту мысль автор иллюстрирует следующими данными: в 1940 г. было электрифицировано 6% всего числа сельских домашних хозяйств, а в 1963 г. - 54%. В Словении 80% электрифицированных сельских домашних хозяйств, а в Автономной области Косово и Метохия - 14%. Электрификация домашнего хозяйства, со своей стороны, навязывает необходимость большего вкладывания средств в домашнюю мебель. И в самом деле, за последние 8 лет расходы на квартиру по одному сельскому домашнему хозяйству увеличились больше, чем в 2 раза.

Интересно заметить, что такие расходы быстрее растут в деревне, чем в городе. Так ещё в 1951 г. в деревнях было 1,464.000 очагов, а в 1960 г. уже только 682.000. В то же время число плит увеличилось на пол миллиона.

Автор делает вывод, что все эти упомянутые факты вызывают положительные следствия: единоличные крестьяне включаются в общественную жизнь, опадает миграция сельского населения в города, а общество освобождается от огромных инвестиций. Взяв во внимание только тех жителей, которые живут в деревне, а работают в городе, автор утверждает, что, если бы общество должно было переселить этих жителей из деревень в города, то оно должно было бы расходовать приблизительно 3.000 миллиардов динар.

Урбанизация деревни и улучшение жилищных условий в деревне помогают постепенному преодолению разницы между деревней и городом